

META-TAAL VAN OVERTUIGINGEN

J. P. Van Praag

“This paper attempts to relocate the faith-reason controversy in the heart of any philosophical position.....

The nature of the problem is noted most especially when we are asked by philosophers to “trust in reason”. The nature of such trusting as similar to faith, as well as the nature of the object of such trust is but an instance of the issue to be resolved.....

Meta-philosophy which attempts to understand adequately the philosophical enterprise will find the traditional controversy relocated in the center of any philosophy. When dealt with so directly we will then be able to clarify how the presumptions or convictions of the philosopher are related to his argumentation.”

Harold A. Durfee, Am. Univ. Wash.

Akten XIV Int. Kongress f.Phil.

V p. 316

Kan men iets zinnigs zeggen over overtuigingen ?

Wetenschappelijke uitspraken worden zinnig geacht als ze falsifieerbaar zijn. Dat houdt o.a. in dat waarnemingen zodanig opgevat en met elkaar in verband gebracht worden, dat nieuwe waarnemingen in dat verband passen. In dat proces worden waarnemingen tot ervaringen. Men waagt het zelfs nieuwe ervaringen van dezelfde soort te voorspellen. De toetsing moet leren of de voorspelling uitkomt, dus of de theorie houdbaar is of niet. Sinds Newton is er een opvatting over bewegende lichamen, die een verband tussen allerlei bewegingen tot uitdrukking brengt. Onder bepaalde voorwaarden kan men voorspellen hoe bewegingen zullen

verlopen. De voorwaarden hebben ten dele betrekking op bepaalde omstandigheden, zoals de inwerking van storende krachten, ten dele hebben ze betrekking op omstandigheden van algemene aard. Een dergelijke algemene voorwaarde is (tot nu toe) b.v. de veronderstelling van de homogeniteit van het heelal. De wetten die hier gelden worden geacht ook ginds te gelden.

Kan men op een dergelijke wijze ook spreken over overtuigingen? Niet zonder meer. Men heeft in ieder geval te maken met meer voorwaarden en deze liggen niet altijd zozeer voor de hand. Daardoor is de falsifieerbaarheid van overtuigingsuitspraken dubbelzinniger. Wat betekent bijvoorbeeld een uitspraak als "oorlog is onmenselijk"? Zeker niet dat mensen geen oorlog voeren; wel, dat ze ze niet "behoren" te voeren. Waarom niet? Kan men volhouden dat het een zaak is van subjektieve voorkeur? Maar wat is het subjektieve van deze voorkeur? De meeste mensen in de meeste kulturen menen dat alle mensen zo "behoren" te oordelen. Dat de meeste mensen dit menen is een falsifieerbare bewering. Dat rechtvaardigt de vraag waarom sommige mensen niet zo oordelen. Misschien kan op die vraag een verklarend antwoord gevonden worden.

Men kan ook de vraag stellen waarom de meeste mensen oorlog afkeuren. Een mogelijk antwoord is dat mensen trachten voor zichzelf leed te vermijden. Misschien berust hun veroordeling van oorlog op een wederkerigheidsbesef, dat in hun groepsnatuur verankerd is. Maar deze "verklaring" veronderstelt toch wel meer dan een berispend vermogen; zij houdt ook een element in van medeleven met anderen. Overeenkomstige beweringen kan men doen omtrent de nu zo aktuele overlevingsproblematiek. Het streven naar overleving berust niet zonder meer op eigenbelang: het zal onze tijd wel duren. Er treedt daarbij een element op van wederkerigheid en medeleven met betrekking tot het nageslacht. Misschien willen sommigen daarin het natuurlijke element herkennen van instandhouding van de soort; maar dat uit zich bij de mensen dan blijkbaar via de reflectie. Het versterkt in elk geval het objektieve karakter van het streven naar overleving.

Met deze overweging wil ik aanduiden, dat overtuigingen weliswaar geen wetenschappelijke denksystemen zijn, maar ook geen zuiver subjektieve structuren. Zij hebben van beide iets. Dit artikel wil pogen de aard van overtuigingen te verhelderen. Meer in het bijzonder wil ik me hier bezig houden met levensovertuigingen. Daarmee bedoel ik overtuigingen die de grondslagen van het bestaan raken. Zulks in onderscheid tot meer afgeleide overtuigingen, die b.v. kunnen leiden tot uitspraken als: ik ben ervan overtuigd dat de

Amerikaanse politiek beheerst wordt door winstbejag, of juist vrijheidsidealisme. Daarbij valt op te merken dat de uitspraken van overtuigingen, ook van levensovertuigingen, een zeker diffuus karakter hebben. Ze zijn gebaseerd zowel op beoordeling van werkelijkheid als op existentiële noties. En deze beïnvloeden elkaar doorlopend. Een filosofie van levensovertuigingen zou dit diffuse karakter kunnen verhelderen. Zij zou zich af kunnen vragen welke noties aan de uitspraken ten grondslag liggen. De uitspraken van overtuigingen kunnen besproken worden. Dat levert een meta-taal van overtuigingen op, die de bedoelde verheldering kan bevorderen.

De uitingen van levensovertuigingen blijken bij nadere overweging op een, meestal onuitgesproken, geesteshouding te berusten. Met geesteshouding wordt hier bedoeld een oorspronkelijke gerichtheid van het bewustzijn, waarmee alle ervaring benaderd wordt. Sartre bijvoorbeeld spreekt ongeveer in dezelfde betekenis van een "attitude interrogative". Maar deze vragende gerichtheid hebben alle levensovertuigingen gemeen. Zij bevat elementen van verwondering, ontleding en ordening die al vóórbewust optreden. Er zijn evenwel in deze gerichtheid nog weer houdingen te onderscheiden die karakteristiek zijn voor bepaalde levensovertuigingen. Men kan bijvoorbeeld de bekende vraag stellen omtrent de onvolmaaktheid, eindigheid en betrekkelijkheid van de wereld: vergt dat niet een aanvulling door iets volmaakts, oneindigs en volstrechts. De geesteshouding die hieraan ten grondslag ligt, stelt mens en wereld als geheel anders tegenover elkaar. De mens moet zich door het andere laten gezeggen; het andere stelt vragen, waarop het antwoord uit dat andere afgelezen kan worden. Het is een zinnig uitgangspunt, maar niet het enig mogelijke. Men kan ook mens en wereld verstaan in een onverbreekelijke samenhang, waarin de mens de vragen stelt die hij in die samenhang ook moet beantwoorden. Allicht zullen dat andere vragen zijn dan de bovenstaande, omdat hierbij van een andere geesteshouding sprake is.

Een dergelijke geesteshouding is niet een onveranderlijk gegeven, dat op een of andere onnaspeurlijke wijze over de mens komt. Zij berust zelf op aanleg, opvoeding, cultuur en ervaringen, waardoor zij gevormd en veranderd wordt. Maar op een gegeven moment is de geesteshouding toch de grondslag van iemands bewustzijn en hij kan niet willekeurig er naast gaan staan. Hij kan niet anders dan zijn ervaringen benaderen met deze geesteshouding. Daardoor groepeert hij ze en krijgen sommige ervaringen het karakter van richtpunten, waar andere ervaringen omheen gegroepeerd worden. Zo ontstaat een oriëntatiepatroon, dat iemands mens- en wereldbeeld beheerst. Hoewel we hier spraken van bewustzijn in algemene zin, moeten we

niet uit het oog verliezen, dat dit proces zich grotendeels on-bewust voltrekt. Wel kán op deze grondslag onder omstandigheden een min of meer bewuste levens- en wereldbeschouwing worden opgebouwd. Op die manier kan men ook onderscheid maken tussen levensovertuiging (geloof) en levensbeschouwing (leer). Een levensovertuiging berust op een geesteshouding, waaruit een oriëntatiepatroon voortvloeit. Zij heeft een belevend en motiverend karakter. Daarop kán een levensbeschouwing worden opgebouwd, die — het woord zegt het al — een beschouwelijke en bespiegelende aard heeft.

Op grond van deze overwegingen kan het ook duidelijk worden waarom levensbeschouwelijke gedachtenwisselingen dikwijls zo'n ontmoedigend karakter hebben. Wat men ook aanvoert tegen de beschouwing, het raakt alleen maar indirect de overtuiging. Het lijkt dan allicht of de ander tegen beter weten in vasthoudt aan zijn opvattingen. Maar men moet beseffen dat hij letterlijk in een andere wereld leeft. Zijn geesteshouding levert hem een andere oriëntatie: op, en daardoor zeeft en groepeerst hij zijn ervaringen op andere wijze. Toch kan op de duur de ervaring en ook de ervaring van gedachtenwisselingen, terugwerken op de overtuiging. Maar dat is een moeizaam proces, want men is zijn overtuiging. Wijziging van iemands overtuiging betekent wijziging van hemzelf. Dat kan soms zelfs tot een geestelijke crisis leiden.

Kan men nu geesteshoudingen en de daarbij behorende oriëntatiepatronen bespreekbaar maken? Ik zal dat proberen met mijn eigen overtuiging, die van het (ongodsdienstig) humanisme. De geesteshouding als zodanig komt in het humanistische spreken nauwelijks voor. Men zal haar moeten afleiden uit de humanistische opvattingen. Daarin komen, zowel in geschreven vorm als in de dagelijkse spraak, allerlei noties voor die door schrijver of spreker als samenhangend ervaren worden; zij vormen met elkaar zijn humanisme. De juistheid van de noties kan voorhands buiten beschouwing blijven; het is voldoende vast te stellen, dat ze in humanistische uitspraken algemeen voorkomen. Ik beperk me tot enkele voorbeelden van humanistische uitspraken uit verschillende landen. De mens bezit van nature het vermogen om waarden en ideëen te ontwikkelen uit zijn maatschappelijke ervaring; humanisten verwerpen de idee van een laatste werkelijkheid achter de natuur. Humanisme bevestigt de eenheid van de mensheid; het is gebaseerd op wederzijdse afhankelijkheid. Humanisme stelt zijn eisen van vrijheid en rechtvaardigheid aan alle politiek; vooruitgang en maatschappelijke vrijheid zijn slechts denkbaar als het totaal van werkelijk genoten vrijheid en welzijn. Voortkomend uit de

achtergrond van een wetmatige natuur is het menselijk wezen in kern rationeel; humanisme doet een beroep op ervaring, rede en voortgaande wetenschappelijke kennis voor de rechtvaardiging van alle geloof, met inbegrip van zijn eigen overtuiging.

Deze uitspraken onthullen een geesteshouding, die ik karakteriseer met de term "natuurlijkheid". Wat houdt dat in? Het betekent dat de mensen begrepen worden als deel van een natuurlijke, ervaarbare wereld, waaraan zij zelf zijn ontsproten en waarvan zij deel uitmaken. Zij zijn een schakel in een groeiproces dat zich voortzet in hun bestaan. Zij hebben een bewustzijn dat uit de natuurlijke ontwikkeling is voortgekomen en verbonden is met hun lichaam, als twee zijswijzen van dezelfde werkelijkheid. Het bewustzijn stelt hen in staat de wereld niet alleen vitaal te ondergaan, maar ook afstand van te nemen en zich er naar terug te buigen, er elementen uit af te zonderen en ze samen te voegen, waardoor begripsmatig denken mogelijk wordt en ze zich een eigen omgeving kunnen scheppen. Hun oriëntatie in de wereld wordt door deze geesteshouding beheerst. De mensen en hun wereld bestaan, d.w.z. worden ervaren, in onverbreekelijke samenhang: de wereld is altijd al een door mensen geïnterpreteerde wereld. De mensen zijn van nature met elkaar mensen in hun wereld. Zij kunnen die wereld of delen daarvan als totaliteit identificerend beleven, waarin een (niet-godsdienstige) religieuze dimensie kan liggen; zij kunnen haar ook analyserend en synthetiserend beschouwen. In beide gevallen wordt zij als volledig ervaren, d.w.z. dat zij zichzelf genoeg moet zijn; de mensen moeten het er mee doen in haar voortgaande dynamiek en in haar ondoorgrondelijke toevalligheid, gratuité, omdat zij nu eenmaal in deze wereld zijn opgedoken.

Bestaan in samenhang, ervaring in beleving en beschouwing, volledigheid, dynamiek en toevalligheid, dat zijn de oriëntatiepunten omtrent de wereld in het humanistische spreken. Wat zijn nu de oriëntatiepunten omtrent de mensen? De mensen zijn met elkaar in de wereld. Hun verbondenheid uit zich niet alleen daarin dat ze praktisch op elkaar zijn aangewezen, maar ze zijn ook op elkaar aangelegd; ze zijn met elkaar mens. Dat heeft niets te maken met een idyllisch samenleven, maar het betekent dat ze niet anders kunnen dan gemeenschap vormen, hoe gebrekkig ook, en dat ze door die gemeenschap worden gevormd tot wie ze zijn. Hun gemeenschappelijkheid is hun lot, en dit berust op de overeenkomstigheid van hun biologische organisatie en hun bewustzijnsstructuur, zodanig dat daarbij de verschillen in het niet vallen. Dat motiveert hun gelijkgerechtigdheid in de maatschappij en hun aanspraak op vrije ontplooiingskansen. Deze vrijheid veronderstelt geen abstracte vrije

wil, maar de konkrete mogelijkheid om in de gegeven situaties te kiezen wat men meent te moeten kiezen. Zij berust op de onbepaaldheid van het mens-zijn : alle andere dieren hebben van nature een min of meer vastgelegd levenspatroon meegekregen, alleen de mens moet zichzelf bepalen.

Verbondenheid, gelijkgerechtigdheid en vrijheid zijn oriëntatiepunten in de humanistische mensbeschouwing. Redelijkheid is het vierde. Deze term duidt op een vermogen en een behoefte tot rekenschap geven, aan zichzelf en aan anderen. Het is een begripsvermogen, toegepast vooral op waarderingen : waar, goed, mooi. Het vormt een uitgangspunt voor menselijke verstandhouding. Rekenschap zou men de vader van het humanistische oriëntatiepatroon kunnen noemen, zoals de natuurlijkheid er de moeder van is. Anders gezegd : natuurlijkheid is de bron, redelijkheid beheerst de vormgeving ervan. Overigens moet men dit niet zo begrijpen dat de oriëntatiepunten als zodanig in humanistische uitspraken veelvuldig voorkomen; zij liggen er wel aan ten grondslag. Als zij voorkomen dan is het dikwijls in een vagere betekenis. Juist hun nadere bepaling maakt ze bespreekbaar en tot een uitgangspunt voor gedachtenwisseling.

Oriëntatiepunten hebben ook betekenis voor het bespreekbaar maken van moraal in het kader van een levensovertuiging. Een levensovertuiging omvat meer dan moraal; bijvoorbeeld wereldbeleving, wereldbegrip en zingeving van bestaan. Maar moraal pleegt wel een belangrijk element van levensovertuiging te zijn. Daarom hierover iets meer. Moraal uit zich in konkrete beslissingen en oordelen daarover, waarin de bedoeling en de betekenis van die beslissingen gewaardeerd worden. In humanistische uitspraken worden de inhoud van die beslissingen en hun beoordeling niet gehanteerd als onveranderlijk toepasbare gedragsregels. Humanistische moraal is situatie-moraal, maar wel met dien verstande dat daaraan waarden ten grondslag liggen die niet uit de situatie kunnen worden afgeleid. Bij deze waarden wordt dan juist gedacht aan noties als natuurlijkheid, verbondenheid, gelijkheid, vrijheid en redelijkheid die we als oriëntatiepunten zijn tegengekomen. De ethische verantwoording van humanistische moraal bestaat juist in de toetsing van morele beslissingen en oordelen aan deze waarden. Alleen zo is het inzicht mogelijk dat de situatie waarin moraliteit zich afspeelt, zelf onderworpen kan worden aan morele beoordeling en beslissing.

Maar hoe moet men dit meta-ethisch interpreteren? Humanistische uitspraken bieden op dit terrein minder rechtstreekse aanknopingspunten, dan op dat van de levensovertuiging als geheel. Zij hebben — vooral in de Angelsaksische wereld — een sterk

empiristische inslag, maar verraden toch ook steeds weer een autonoom waarderend element. De verhouding tussen zijn en behoren blijft in het humanistische spreken veelal vaag. Zoveel is zeker dat niet verondersteld wordt dat de situatie rechtstreeks leidt tot moraliteit. Maar welke betekenis hebben de normen waarmee de situatie benaderd wordt? Ze zijn "natuurlijk", "menselijk", "autonoom", en hebben een sociale samenhang. Inhoud en betekenis ervan worden in traditie (of anti-traditie) en cultuurpatroon gekoncretiseerd. Maar zij onthullen daarboven uitgaande waarden, die betrekking hebben op de kwalitatieve verhouding van de mensen onderling en tot de natuur. Vaak wordt dat biologisch (Huxley), psychologisch (Fromm) of sociologisch (Berger) toegelicht. Soms wordt dit waardebesef weer vertroebeld door de invoering van het begrip "geluk" als laatste waarde. Maar bij nader inzien blijkt dat begrip dan weer betrekking te hebben op "the good life", de vervulling van het bestaan, niet voor één mens, maar samen met en voor anderen. De vraag rijst dan onmiddellijk waarin die vervulling bestaat.

Meta-ethisch doet men misschien het beste recht aan de humanistische ethiek door te stellen dat het behoren zijn oorsprong vindt in het zijn, maar dan niet in het zo-zijn van de werkelijkheid als geheel, maar in het humane zijn van de mens, zoals dat in het oriëntatiepatroon is gepreciseerd. Dat oriëntatiepatroon is mede ontsprongen aan ervaring omtrent waarden die het mens-zijn karakteriseren en aan het morele oordelen een bijzondere geldigheid verlenen. Zo bestaat er wel een zekere samenhang tussen "is" en "ought", maar dan tussen bepaalde mogelijkheden van mens-zijn en een daarop betrokken behoren. Dit betekent dat in het humanistische spreken de mens gekenmerkt wordt geacht door mogelijkheden en dat hij pas echt mens wordt door die mogelijkheden te verwerkelijken. Het humanistisch mensbeeld biedt op die manier een uitgangspunt om de verhouding tussen mensen als mensen te beoordelen en te verantwoorden. Aldus wordt het humanisme een uitdaging om de vraag te beantwoorden: "Wat moet ik doen?", en het verschaft tevens "beginselen", dat zijn beginpunten, om die vraag te beantwoorden. Humanistische moraal is uitdrukking van een mensbeeld, waarin de "essentie" van de mens bestaat uit "potenties", die pas in de "existentie" concrete inhoud krijgen.

Keren we nu nog eenmaal terug tot de grondslagen van het humanistische spreken. Grondslagen van levensovertuiging hebben een eigenaardig taalkarakter. Ze zijn noch zuiver deskriptief (bewerend), noch zuiver preskriptief (aansporend). Als men de mens

een natuurlijk wezen noemt in de hierboven beschreven zin, dan is dat geen strikt falsifieerbare bewering. Toch is het zeker geen normatieve uitspraak : men wil er in eerste instantie zeker niet mee zeggen, dat de mens natuurlijk behoort te zijn, al kan hij zich op de natuurlijkheid — een maal aanvaard — wel oriënteren. Is het dan misschien een puur subjektieve uitroep (exclamatie), die toevallig door velen wordt aangeheven ? Dat is zeker niet zo in het bewustzijn van hen voor wie die natuurlijkheid uitgangspunt is. Alleen, de toetsing ervan, die zeker wel mogelijk is en ook uitgevoerd wordt, berust zelf op het uitgangspunt van de natuurlijkheid : “God is een overbodige hypothese”, om een bekende uitspraak aan te halen. Zulke uitspraken behoren tot een orde, die men het beste postulerend kan noemen. Zij heeft een interpretatief karakter en verschaft een uitgangspunt, dat vervolgens in de werkelijkheid allicht “juist” blijkt te zijn !

Men kan postulaten van levensovertuiging vergelijken met bijvoorbeeld meetkundige axioma's. Door twee punten kan men maar één en niet meer dan één rechte lijn trekken. Men denke maar aan een gespannen draad of de scherpe kant van een lineaal. Op dit en dergelijke axioma's kan men een hele meetkunde opbouwen, waarvan inderdaad oorspronkelijke noties omtrent werkelijkheid het uitgangspunt vormen. Vervolgens blijkt deze meetkunde ook op de werkelijkheid van toepassing te zijn, en wordt zij als het ware aan de werkelijkheid geverifieerd. Tenminste, zo ver als dat gaat. Want het mag wel algemeen bekend verondersteld worden, dat de Euklidische meetkunde slechts geldt in de ledige ruimte en (bij benadering) op mikro-schaal in de werkelijke ruimte; in makrokosmische dimensies schiet zij tekort. Dan zijn andere axioma's nodig, die o.a. in de relativiteitstheorie ontwikkeld zijn. Ze zijn “nodig” om toepasselijk te zijn op nieuwe werkelijkheid. Theoretisch kan men zoveel wiskunden ontwerpen als men stellen van axioma's bedenken kan. Feitelijk zal men zich beperken tot die stelsels die theoretisch of praktisch gevergd worden.

Met deze gang van zaken kan men nu de postulaten van een levensovertuiging vergelijken. Ze worden ontleend aan noties van werkelijkheid, en aangevuld, gewijzigd of vervangen op grond van ervaring. Maar die ervaring is existentiële ervaring, waarbij het gehele menszijn in samenhang met anderen betrokken is. Misschien zullen sommigen, dit lezend, zeggen : tant de bruit pour une omelette ! Al met al kan men nog niet veel meer zeggen dan dat een levensovertuiging een zaak is van existentiële ervaring. Dat wisten we al. Maar zo is het niet helemaal. Gepoogd is hier een model van postulaten te ontwikkelen, waarin existentiële uitspraken

kontroleerbaar worden. Men kan niet de illusie koesteren, dat overtuigings-uitspraken ooit de exactheid benaderen van natuurwetenschappelijke beweringen. Maar het is op die manier mogelijk ze te lichten uit de taal van onbezonnen emotie en voorkeur, en ze zowel onder gelijkgezinden als andersdenkenden bespreekbaar en dus ook bekritiseerbaar te maken.